

ДІАЛЕКТИКА VERSUS МЕТАФІЗИКА: ПЕРЕОЦІНКА ДИЛЕМИ

Сепетий Д.П. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті розглядається питання про філософське значення діалектики та метафізики з урахуванням багатоманітності значень, в яких традиційно вживалися і вживаються ці поняття, та багатоаспектності відповідних феноменів; обґрунтовується потреба відмови від негативної оцінки метафізики, зокрема від успадкованої від радянських часів оцінки метафізики як “недодіалектики” чи “антидіалектики”.

Ключові слова

ДІАЛЕКТИКА, МЕТАФІЗИКА, МЕТОД, ПРОТИЛЕЖНІСТЬ, ЕМПІРИЧНИЙ, СПЕКУЛЯТИВНИЙ, НАДЕМПІРИЧНИЙ, ПЕРШООСНОВА, ФЕНОМЕН, ФАЛЬСИФІКАЦІЯ.

Вступ

Протиставлення діалектики та метафізики як методів дослідження, що походить від Фрідріха Енгельса (“Анти-Дюрінг”), було однією з важливих і непорушних догм радянської філософії діалектичного матеріалізму. Частково, у своїй “негативній” частині, воно відповідає впливовій антиметафізичній традиції, що домінувала в західній науково-орієнтованій філософії в ХІХ – першій половині ХХ століття. Йдеться, насамперед, про позитивізм, і, зокрема, про вплив на інтерпретацію поняття метафізики Енгельсом поглядів засновника позитивізму, Огюста Конта, та його вчителя, Анрі де Сен-Сімона. Проте догматизація цієї інтерпретації та канонізація геґелівсько-марксистської діалектики, що мали місце в радянській філософії, до недавнього часу не давали змоги неупереджено оцінити адекватність та правомірність протиставлення діалектика-метафізика, і, зокрема, осмислити ті зміни у ставленні до метафізики, які набули впливу в філософії науки приблизно з середини ХХ століття.

Отже, протиставлення діалектика-метафізика належить до тієї частини філософської спадщини, отриманої нами від радянських часів, цінність якої є, щонайменше, сумнівною і потребує критичної оцінки.

Аналіз літератури

Погляди на цю проблему, що висловлюються в українській та російській пострадянській філософській літературі, можна згрупувати довкола двох “полюсів”. З одного боку, має місце намагання деяких авторів триматися за “традиційне” розуміння відношення діалектика-метафізика. З іншого, – намагання багатьох інших авторів “реабілітувати” метафізику.

Перший підхід нечасто обґрунтовується в сучасних філософських публікаціях, і, здається, зберігається в основному

завдяки інерції, майже цілком перебуваючи в руслі обґрунтування часів радянської філософії, без суттєво нових аргументів. Слід все ж відзначити спробу певного осучаснення цього підходу, здійснену в підручнику філософії за редакцією Ф.І.Надольного [2]. Ця спроба має значний вплив на сучасний філософський процес в Україні, оскільки згаданий підручник великою мірою є орієнтиром для тих сучасних українських філософієзнавців, які продовжують працювати в руслі діалектичного матеріалізму. Згадане осучаснення, на жаль, полягає лише в збільшеній делікатності: автор вживає м'які формулювання, вказує на історичні заслуги метафізики тощо. Але разом з тим, метафізика трактується як недосконалий метод, недоліки якого “зняті” діалектикою, і який, отже, з появою діалектики має бути зданий в архів. Загалом же, матеріал подається так, щоб читач зробив висновок, що діалектиці немає гідних альтернатив.

Як приклад другого підходу можна відзначити працю українського дослідника В.Лісового “Предмет і метод метафізики”, в якій метафізика у традиційному значенні “першої філософії” розглядається як частина філософії, що “займається розв'язанням найбільш граничних питань філософського пізнання” [3, 123]. Зокрема, замість протиставлення діалектики (геґелівської) та метафізики в цій праці йдеться про “діалектичну метафізику” [4, 113-122]. Інший український автор, В.А.Жадько, заперечуючи проти “ленінського розуміння метафізики як антидіалектичного методу, який, начебто, однобічно підходить до аналізу об'єкта і заперечує попередній стан існування об'єкта, не бачачи в ньому нічого позитивного”, відзначає, що діалектика “метафізична за суттю” оскільки має справу з мисленням та його логікою, а не з “процесами об'єктивного предметно-речового світу” [5, 52]. Російський автор В.Свінцов також вважає, що “поняття діалектики та метафізики не суперечать одне одному”, обґрунтовуючи це тим, що “згідно з традицією метафізикою досі продовжують називати не міфічну “антидіалектику”, а вчення про сутність світу, в першому наближенні – філософію в цілому” [6, 100]. Провідний сучасний представник діалектико-матеріалістичної школи, Т.І.Ойзерман, заперечує проти такої, надто розширеної, інтерпретації поняття метафізики і вказує, натомість, по-перше, на неоднозначність поняття метафізики, і, по-друге, на те, що традиційно метафізикою називалася філософська онтологія, вчення про буття [7, 136]. Разом з тим він не дає власної оцінки протиставленню метафізика-діалектика, а з інших його висловлювань можна судити про відмову від традиційної позиції діамату.

Загалом, оцінюючи сучасний стан дискусії щодо проблеми протиставлення діалектики та метафізики, можемо відзначити наступне. Хоча більшість вітчизняних філософів відійшли від розуміння метафізики як недодіалектики, це розуміння, разом з Діалектика versus метафізика: переоцінка дилеми

уявленням про діалектику як безальтернативний метод, все ще має великий вплив. Певною мірою, це пов'язано з відсутністю комплексного, багатоаспектного аналізу питання про відношення діалектики та метафізики, та відповідного аналізу самого змісту цих понять в історико-філософському контексті.

Мета даної статті - здійснити аналіз змісту понять діалектики та метафізики з врахуванням їх багатозначності; дати загальну оцінку філософського значення тих феноменів, які позначаються термінами "діалектика" та "метафізика" в їх різних смислах.

Обговорення проблеми

Насамперед, звернемося до стереотипних значень, які передбачаються марксистським протиставленням. Відповідно до них метафізика, по суті, *визначається* як метод дослідження, який, на відміну від діалектики, є однобічним, не враховує суттєві зв'язки або розвиток об'єкта дослідження. Іншими словами, метафізика, *за визначенням* являє собою хибний, неповноцінний метод, *неодіалектику*. Натомість, діалектика, знову ж таки, *за визначенням*, являє собою "правильний" метод, позбавлений згаданих хиб. Якогось іншого, більш конкретного і конструктивного значення поняття метафізики та діалектики *в цьому смислі* не мають. Вони годяться лише в якості ярликів, якими деякі філософи виражають своє схвалення або негативну оцінку того або іншого філософського вчення.

Аналогічний підхід можна зустріти і при зіставленні діалектики з іншими "філософськими методами". Так, підручник під редакцією Ф.І.Надольного пропонує в якості альтернатив діалектики, крім метафізики у згаданому вище смислі, ще релятивізм, догматизм, софістику та еклектику, тобто завідомо неповноцінні чи некоректні способи мислення й аргументації. При такому підході діалектика, яка розглядається як єдина альтернатива згаданим вище "методам", виявляється, зрозуміло, єдино вірним методом.

Щоб уникнути такого упередженого підходу, слід, очевидно, звернутися до більш змістовних значень, в яких в історії філософії вживалися поняття діалектики та метафізики.

Почнемо з найпоширеніших значень, в яких вживається поняття діалектики.

(1) *Діалектика як мистецтво пошуку істини в діалозі*. Це значення, що його можна вважати первинним, походить від античної філософії і традиційно пов'язується з іменами Сократа та Платона. Хоча, як показує Карл Поппер, метод, що відповідає цьому значенню, широко застосовувався ще досократиками, починаючи, скоріше за все, від Фалеса [8]. Чимало сучасних філософів, визнаючи цей метод як найважливіший метод розвитку знання, віддають перевагу іншій назві – критичний метод, метод раціональної дискусії (К.Поппер) тощо. Це пов'язано з тим, що в останні сторіччя поняття діалектики

вживалося частіше зовсім в іншому значенні, що асоціюється більше не з раціональною дискусією, а з її протилежністю - догматизмом.

(2) Діалектика як *вчення про єдність та боротьбу протилежностей*. Це вчення також було сформульоване в античній Греції. Його автором був Геракліт. Проте відповідне значення закріпилося за поняттям діалектики лише в ХІХ ст. завдяки філософським вченням Геґеля та Маркса. Діалектика в цьому смислі означає метод дослідження чи інтерпретації, в рамках якого предмет дослідження (явище, процес) розглядається як єдність протилежностей, що перебувають між собою у "напруженому", динамічному відношенні "єдності та боротьби"; увага дослідника спрямовується на дослідження динаміки цього відношення; відповідно до цього виявляються закономірності розвитку предмету та робляться передбачення щодо його майбутнього.

В.І.Ленін досить вдало визначив методологічний аспект цієї діалектики як "роздвоєння єдиного та пізнання суперечливих його частин" [9] ("суперечливі частини" тут означає – протилежності, утворені в процесі мисленого "роздвоєння" об'єкта). З цього визначення легко побачити, що діалектичний метод насправді є не настільки всезагальним, як вважають багато його прибічників. А саме: він є окремим випадком методу аналізу, мисленого поділу об'єкта дослідження на декілька частин або аспектів, що мають певну логічно-функціональну визначеність, вивчення цих частин та зв'язків між ними. Серед цих зв'язків можуть бути і певні "полярні" відносини, але ними наявні зв'язки аж ніяк не вичерпуються. Метод роздвоєння на протилежності інколи може непогано працювати як перше наближення. Проте, як правило, структура речей та процесів не може бути адекватно представлена самими лише "протилежностями", тому захоплення діалектичним методом призводить до спрощено-викривленого образу об'єкта дослідження. Усвідомлюючи це, визначний італійський філософ ХХ ст., неогегельянець Бенедетто Кроче намагався розробити "діалектику відмінностей" на відміну від традиційної "діалектики протилежностей" [10, 30]. Проте, правомірність такого розширення поняття діалектики виглядає досить сумнівною: незрозуміло, що в ньому залишається від первинного значення і чим воно змістовно відрізняється від поняття аналізу.

(3) Діалектика розглядається як *вчення про прогресивний розвиток за схемою теза-антитеза-синтез* (подвійне або діалектичне заперечення, в процесі якого кожний наступний етап зберігає те позитивне, що було накопичене на попередніх етапах) і відповідний метод інтерпретації реальних процесів. Це значення поняття діалектики також походить від Геґеля та Маркса. Насправді, як змушені визнати багато прихильників діалектики, реальні процеси дійсності *не підпорядковуються* цій схемі. Оскільки діалектики дотримуються цієї схеми інтерпретації, вони подають вихолощену

Діалектика versus метафізика: переоцінка дилеми

картину, залишаючи поза увагою багато важливих моментів досліджуваних процесів. Оскільки ж вони намагаються передати ці процеси в їх реальній повноті та суперечливості, вони змушені відходити від схеми. За приклад може правити інтерпретація Геґелем історії філософії.

Основна ідея геґелівської теорії філософського процесу, у формулюванні самого Геґеля, звучить так: “Останнє за часом філософське вчення є результат усіх попередніх філософських вчень і має тому містити в собі принципи усіх їх; тому воно, якщо тільки воно є філософським вченням, є найбільш розвиненим, найбільш багатим, найбільш конкретним” [7, 8]. Проте, перейшовши від теорії до власне інтерпретації історії філософії, Геґель, крім того, що часом змінює реальну часову послідовність філософських вчень, щоб “підігнати” історичний процес під свою теорію, часто змушений давати конкретним філософським вченням оцінки, які прямо суперечать основній ідеї цієї теорії. Цілий ряд філософських вчень: стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, схоластична філософія, ряд вчень Нового часу, - оцінюються Геґелем нижче, ніж вчення попередників. Як слушно зауважує Т.І.Ойзерман, Геґель “займаючись конкретним аналізом філософських систем, фактично спростовує своє вкрай однобічне, хибне розуміння історичної спадкоємності в філософії . Геґель ідеалізував, гармонізував історико-філософський процес, позбавив його властивої йому драматичності, реальних протилежностей, які, всупереч логіці Геґеля, не утворюють єдності, не переходять одна в іншу, не примиряються в діалектичній тотожності, що включає в себе і відмінність.” [7, 8-9]

Те ж саме має місце і в усіх інших випадках складних процесів. Загалом, можемо зробити висновок, що поняття діалектичного заперечення як протилежності деструктивного заперечення є важливою *регулятивною ідеєю*, яка говорить скоріше про те, як має бути, ніж про те, як є. (Пор., наприклад, Х.Ортеґа-і-Ґассет: “З минулим не можна змагатися рукопаш. Майбутнє перемагає, поглинаючи його. А коли воно залишить якусь частину, то це його загибель . Минуле має рацію, свою власну рацію. Коли йому не признати її, воно вернеться й буде вимагати її, накидаючи разом з нею свої помилки.” [11, 71-72]) Вона вказує напрямок оптимізації суспільних процесів, але не відображає адекватно того, як ці процеси відбуваються насправді. Дійсність в її повноті не вкладається ані в рамки діалектичної, ані в рамки будь-якої іншої всезагальної схеми.

Разом з тим, поняття діалектичного заперечення (точніше, його інтерпретація як “закону розвитку”) має ще одну хибу, пов’язану з тим, що воно є не лише “конструктивним”, а ототожнюється з “рухом по спіралі”. Але про це ми поговоримо в п. 5.

(4) Діалектика як *метод упорядкування, оформлення знання, метод викладу філософських теорій в діалектичних та тріадичних*

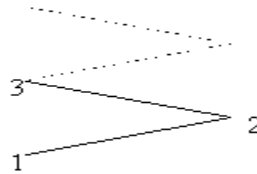
філософських категоріях (категорії-протилежності + синтетична категорія). Теорія про тріади категорій як універсальні апіорні форми мислення, з допомогою яких організовується людське знання, належить Канту. Проте як метод організації філософських систем це вчення вперше широко застосував Гегель. Застосуванню та обґрунтуванню цього методу велику увагу приділяли також в діалектико-матеріалістичній філософії. Проте сумнівно, щоб цей метод мав якесь *евристичне* значення. Навпаки, *сприйняття цього методу за метод дослідження (а не лише оформлення) нерідко має наслідком підміну змістовного дослідження реальних пізнавальних проблем чисто словесними вправами - описанням тих або інших феноменів в діалектичних термінах*. Зауважимо також, що теорії далеко не завжди стають більш зрозумілими (а отже, відкритими для критики та вдосконалення), якщо їх намагаються оформити за діалектичною схемою. На мою думку, існує лише одна схема викладу, яку можна рекомендувати як універсальну – схема, що відображає порядок створення теорій: формулювання проблеми – критичний аналіз існуючих підходів та теорій з цієї проблеми – формулювання та обґрунтування власних підходів та гіпотез в тій послідовності та тих термінах, які, на думку дослідника, роблять хід його міркувань та аргументацію найбільш зрозумілими.

(5) Діалектика як система ідей, визнаних філософами конкретних діалектичних шкіл - школи діалектичного ідеалізму Гегеля або марксистського діалектичного та історичного матеріалізму. На моє переконання, гегельянство або марксизм не мають скільки-небудь вагомих підстав претендувати на особливий, привілейований статус серед інших філософських "парадигм".

Ця наука, як відомо, ґрунтується на трьох основних "законах": закон єдності та боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількості та якості та закон заперечення заперечення. Що стосується перших двох "законів", то весь їх "секрет", полягає в тому, що поняття, в яких вони сформульовані, є настільки широкими та багатозначними, що під них можна підвести усе, що завгодно. По суті перший "закон" не говорить абсолютно нічого, крім того, що в дійсності існують "полярні" відносини, про що йшлося в п.2. Другий – нічого, крім того, що між "кількісними" (тобто такими, що можуть бути виражені в числових термінах або в термінах "більше"- "менше") та "якісними" (тобто такими, що виражаються певними поняттями як то "білий", "теплий", "лисий", "феодалізм" тощо) характеристиками існує певний зв'язок. Причому в силу своєї "найвищої загальності" нічого конкретного про цей зв'язок "закон" не говорить. Тобто, як бачимо, йдеться про цілком банальні речі.

Дещо інша ситуація з третім "законом". В ньому йдеться про вже згадуване нами (п.3) діалектичне заперечення як "рух по спіралі". Закон заперечення заперечення нібито вказує напрям розвитку

процесів дійсності. Відповідно до цього "закону" розвиток нібито відбувається шляхом *подвійного зняття – заперечення заперечення*. Подвійне зняття (див. малюнок) – це не просто два зняття, що слідують одне за одним (в цьому разі ми мали б справу просто з послідовністю зняття). Воно має місце лише тоді, коли друге зняття (точка 3) є поверненням на вищому рівні, з більш багатим змістом до вихідного пункту (точка 1), того, що було заперечено першим зняттям (точка 2).

Недолік цього закону в тому, що дуже легко знайти безліч прикладів, коли процеси розвитку не слідують за цим напрямком і дуже важко знайти хоча б декілька – коли вони слідують за ним. Приклади "діалектиків", м'яко кажучи, дивують. Так, Енгельс бачить підтвердження закону заперечення заперечення в математичній формулі: $(-a)*(-a)=a^2$. Теза a , антитеза $-a$, в результаті подвійного заперечення відбувається синтез - перехід до тези (знак "+"), але на вищому рівні (в квадраті). Але, - висловлює своє здивування Карл Поппер, - "навіть якщо вважати a тезою, а $-a$ антитезою, чи запереченням, то запереченням заперечення є, треба думати, $-(-a)$, тобто a , що являє собою не синтез "на більш високому рівні", а тотожність з початковою тезою. Іншими словами, чому синтез має досягатися тільки множенням антитези на саму себе? Чому, наприклад, не складанням тези з антитезою (що дало б у результаті 0)? Або множенням тези на антитезу (що дало б $-a^2$, а зовсім не a^2)? І в якому смислі a^2 "вище", ніж a чи $-a$? Явно не в смислі чисельної переваги, оскільки якщо $a = 1/2$, то $a^2 = 1/4$." Інший приклад Енгельса – заперечення зерна в рослині і рослини в нових зернах. Як слушно зауважує Поппер, інтерпретувати декілька зерен як "нове начало на більш високому рівні" означає "просто грати словами" [12]. Решта прикладів "діалектиків" – ще гірша. Так, наприклад, в радянському підручнику 1989 р. з діалектичного матеріалізму, після того як розглянуто декілька прикладів розвитку, які *не слідують* схемі розвитку по спіралі (при цьому автори чомусь не зауважують, що наявність таких прикладів має розглядатися як спростування закону заперечення заперечення), нарешті наводиться один-єдиний (!) приклад, що цій схемі нібито слідує – перехід від первісного, безкласового суспільства, до класового суспільства (рабовласництво, феодалізм, капіталізм) і від нього – знов до безкласового (комунізм) (!!!) [13, 219-220]. А в одному з навчальних посібників, виданих в Україні в 2002 році, пояснюється, що повернення до попереднього стану на вищому рівні не обов'язково відбувається саме при другому запереченні, а може відбутися і на якомусь іншому етапі [14, 71]. Що

означає ця поправка? Про що говорить "універсальний закон" заперечення заперечення, якщо допускається повернення не при другому, а при якомусь іншому (третьому, десятому, тисячному) знятті? Він говорить, що на якомусь (невідомо якому) з етапів відбудеться повернення до чогось, що вже було колись раніше. Перевірити правильність такого "передбачення" абсолютно неможливо, оскільки воно нічого не говорить ані про те, на якому саме етапі відбудеться повернення, ані про те, в чому саме воно полягатиме. Якщо ми захочемо з цього "закону" дізнатися, який характер буде мати наступний (чи будь-який інший) етап розвитку, то закон заперечення заперечення дасть нам з цього приводу дуже змістовну відповідь: цей етап розвитку може мати який завгодно характер. Пізнавальне значення універсального закону, який говорить нам про будь-який етап розвитку, що на ньому може відбутися усе, що завгодно, важко переоцінити.

Підсумувати цей розгляд можна характеристикою, що дав діалектичним "законам" англійський дослідник Г.Актон: "в цих законах важливо те, що вони є формулами, які можна використати для вираження будь-якого стану речей, який хочеться підвести під них. Таким чином, вони є скоріше способами висловлювання, аніж узагальнення, скоріше етикетом аніж наукою" [15, 92].

Перейдемо до розгляду основних значень поняття метафізики.

(1) "Метафізика" буквально перекладається як "те, що після фізики". Це поняття ввів в обіг систематизатор праць Арістотеля Андронік Родоський, об'єднавши під ним ті праці, які сам Арістотель визначав як "першу філософію", яка розглядає надфізичну реальність – на відміну від "другої філософії", власне фізики. За характеристикою італійських істориків філософії Д.Антисері та Дж.Реале, поняття метафізики чи першої філософії в арістотелівському смислі "фіксує спробу людської думки вийти за межі емпіричного світу." [16, 196] Т.І.Ойзерман визначає поняття метафізики в традиційному смислі як *вчення про буття* - першооснову усього суцього, на відміну від феноменів існування – предметів, явищ тощо. [7, 136]

Чи зберегла метафізика, в цьому смислі гносеологічно-методологічне значення? Чи не є вона просто довільним фантазуванням про якусь "надфізичну", "надемпіричну" реальність, яке не має жодного відношення до тієї єдиної справжньої реальності, фізичної та емпіричної, в якій ми живемо? Якщо метафізична реальність є надемпіричною, тобто не дана нам в досвіді, то звідки ми взагалі можемо знати про її існування?

Значною мірою, виникнення таких питань пов'язане з не зовсім вірним ототожненням понять "досвід" та "емпіричний". Згідно з дуже впливовою традицією, під "емпіричним" розуміють інформацію, яку ми отримуємо через органи чуття, т.зв. "чуттєві дані" чи "дані спостереження". В цьому смислі усі наші теорії (оскільки вони

незводимі до цих “даних”) та безліч наукових понять (зокрема, такі поняття фізики як атоми, електрони, фотони тощо) є “надемпіричними” - вони говорять нам про щось, що “стоїть за” тими емпіричними феноменами, які ми справді можемо спостерігати. В іншому, ширшому розумінні поняття “емпіричний” як “такий, що може бути експериментально перевіреном” ці теорії та поняття, звичайно, не є надемпіричними. І, звичайно ж, вони не є “надфізичними”.

Тим не менше, і при ширшому розумінні поняття “емпіричного” залишається досвід, який виходить за його межі, як і за межі “фізичного”, - досвід духовно-практичного освоєння дійсності. “Фізичний” чи “емпіричний” досвід становить лише частину життєвого досвіду людини. Осмислюючи свій духовно-практичний досвід, людина, як і у випадку емпіричного досвіду, створює теорії, що можуть мати форму міфа чи філософського вчення. Проте ці теорії мають своїм джерелом не “чуттєві дані”, а переживання людиною свого буття; вони (на відміну від емпіричних теорій) не можуть бути перевірені шляхом зіставлення з результатами спостережень та експериментів, доступних для “зовнішньої” перевірки іншими людьми. Хоча, зрозуміло, інші люди можуть оцінити ці теорії в світлі власного духовно-практичного досвіду.

З допомогою міфа людина може осмислити ті або інші окремі аспекти досвіду. Проте з розвитком та зростанням ваги теоретичного мислення у людини виникає потреба осмислити досвід в його цілості, в систематичний, теоретично-послідовний спосіб. Для такого осмислення-інтерпретації людського досвіду потрібні теорії, що не просто пояснюють ті або інші явища, з якими людині доводиться мати справу, а намагаються дати найзагальнішу відповідь на питання про світобудову, “структуру реальності”, буття – відповідь, в світлі якої ми можемо не лише пояснити фізичні, емпіричні феномени, але й теоретично обґрунтувати наші цінності, норми, вірування. Така відповідь по суті і буде вченням про буття, про першооснови усього сущого, тобто метафізикою в традиційному смислі.

Крім того, фундаментальне значення для людського мислення, в тому числі наукового, мають найзагальніші поняття - категорії, які не є узагальненням емпіричного, чуттєвого досвіду, оскільки інтерпретація досвіду вже передбачає ці поняття. Категорії характеризують фундаментальні структури мислення, в які інтегрується наш досвід. Гегель слушно зауважував, що використання цих “метафізичних” понять є, всупереч антиметафізичним настроям емпірицистів, необхідною передумовою емпіричної науки: “Фундаментальна помилка наукового емпірицизму завжди полягає в тому, що він використовує метафізичні категорії матерії, сили, однини, множини, загального, нескінченного тощо, і далі робить висновки відповідно до цих категорій, разом з тим застосовуючи форми висновування, але при цьому всьому він не визнає, що містить в собі свою власну

метафізику та слідує їй, і неусвідомлено використовує ці категорії в цілком некритичний спосіб” [15, 52]. Філософський аналіз фундаментальних структур людського мислення, починаючи з кантівської трансцендентальної філософії, являє собою певний різновид метафізики. Адже ці структури є водночас і найзагальнішими “структурами реальності” як ця реальність дана людині в досвіді.

Зі сказаного вище можна зробити висновок: метафізика в первинному значенні цього поняття, якщо дещо осучаснити його інтерпретацію з урахуванням того шляху, який філософія пройшла після Арістотеля, не втратила своєї актуальності. Її не слід ототожнювати з “однобічним” методом, що ігнорує розвиток, або з відірваними від дійсності спекуляціями.

Але на чому, в такому разі, ґрунтується теорія метафізики як “неодіалектики”?

(2) Метафізика як чисто спекулятивне, відірване від досвіду, філософування.

В певний момент філософська традиція на заході розділилася на дві лінії – емпіричну та спекулятивну. Йдеться, зокрема, про класичний емпіризм та раціоналізм Нового часу, проте не лише про них. Так, спекулятивна лінія домінувала в схоластичній філософії: середньовічна діалектика з її дискусіями на теми типу: “Скільки чортів можуть розміститися на кінчику голки?” До цієї традиції відносяться і відомі докази існування Бога, що сягають Арістотеля. До неї відноситься і німецький ідеалізм Фіхте, Шеллінга та Гегеля. Емпірична лінія також має своїх яскравих представників у пізньому Середньовіччі – насамперед, Роджера Бекона та Вільяма Оккама. Крім англійських класиків емпірицизму (Френсіса Бекона, Гоббса, Локка, Берклі та Юма) до цього напрямку відносяться також філософи, що були прихильниками традиційного (домарксівського) матеріалізму.

Для спекулятивної філософії характерним було намагання створити всезагальну науку про дійсність не звертаючися до свідчень чуттєвого досвіду, виключно логічними, дедуктивними засобами з понять та ідей розуму. Натомість емпірична філософія розглядала як джерело пізнання чуттєвий досвід. Спекулятивна філософія класичного раціоналізму (Декарт, Спіноза, Лейбніц) була пов’язана з математикою; емпірична філософія – насамперед з природничими науками. Хоча емпірицизм і виходить насправді з певних метафізичних засновків, він мало асоціювався з поняттям метафізики, оскільки був зорієнтований власне на “фізику”, і намагався звільнити філософію від “метафізичного” елементу. Отже, поняття метафізики стало асоціюватися зі спекулятивною філософією. З часом за ним закріпилася репутація відірваності від реальних проблем, штучності. Хоча насправді філософія класиків раціоналізму була тісно пов’язана з науковими проблемами, зокрема з проблемами логіки та

математики, цей зв'язок було важко розгледіти через дуже високий рівень абстрактності. Але в основному негативні асоціації закріпилися за поняттям метафізики завдяки пізнішим представникам спекулятивної традиції, яка втратила той зв'язок з наукою, що живив філософію Декарта, Спінози та Лейбніца. Насамперед слід згадати про Вольфа, вчення якого (спрощений варіант філософії Лейбніца з різними еклектичними домішками) довгий час було в Німеччині офіційно визнаною філософією, що викладалася в усіх університетах. Після короткої перерви, пов'язаної зі здійсненою Імануїлом Кантом видатною спробою синтезувати емпіризм та раціоналізм, спекулятивна філософія, завдяки Фіхте, Шеллінгу та, особливо, Гегелю, відновила свої позиції. Система Гегеля зайняла в освіті Німеччини те ж становище, що колись займала система Вольфа. Навіть більше, вона зайняла це становище і в деяких інших протестантських державах, наприклад, Данії. Гегель протиставляв свою діалектику як "істинну метафізику" "старій метафізиці". Як пише Г.Актон, Гегель "мав на увазі такі докантивські метафізичні системи, як система Крістіана Вольфа, в якій робилася спроба встановити певні висновки щодо природи буття в цілому (онтологія), душі (пневматологія), світу (космологія) та Бога (натуральна теологія) з допомогою строгої дедукції з тверджень, сформульованих у абсолютно чітко визначених термінах" (тобто шляхом логічної дедукції змісту цих термінів), що, на думку Гегеля, "було спробою застосовувати математичні чи квазіматематичні методи міркування до предметів, для яких ці методи не годяться" [15, 67]. Але при цьому його філософія залишалася цілком в руслі спекулятивної традиції, – з тією відмінністю, що замість звичайної, дедуктивної логіки, Гегель запропонував свою власну "логіку" – діалектичну, яка, по суті, полягала в методично організованій грі словами і тому дозволяла "доводити" усе, що завгодно. Гегелівська діалектична метафізика, так само як і вольфівська, сильно посприяла утвердженню за метафізикою її негативної репутації. Автори Філософського енциклопедичного словника (Київ, 2002) навіть прямо відносять формування негативного ставлення "до метафізики, особливо її гегелівської версії" до другої половини XIX століття [17, 372]. Зокрема, нищівній критиці метафізику Гегеля піддавали Шопенгауер та К'єркегор, а колишні учні Гегеля, спочатку Фейєрбах, згодом - Маркс та Енгельс, здійснили спробу "поставити діалектику Гегеля з голови на ноги".

Гегель не протиставляв діалектику метафізиці; він визнавав діалектику метафізикою, і в "Енциклопедії філософських наук" протиставляв її "старій метафізиці". Енгельс в "Анти-Дюрінгу" переінакшив це протиставлення у протиставлення діалектики та метафізики і започаткував теорію метафізики як одnobічного методу, що не враховує зв'язки та розвиток (це тлумачення, між іншим,

фактично повторює ті характеристики, які давав метафізиці Оґюст Конт). Згодом цій теорії надав остаточного вигляду Сталін в “Історії Комуністичної партії”. [15, 64-68]

Енґельс не випадково протиставляє діалектику метафізиці, а не “старій метафізиці”. Це не просто неточне повторення геґелівського протиставлення. В тих колах, на які були орієнтовані праці Маркса та Енґельса, метафізика вважалася майже цілком дискредитованою і такою, що не має ніякого відношення до науки, а Маркс та Енґельс найбільше прагнули довести, що марксизм є наукою. Але оскільки дещо модифікована геґелівська діалектика була важливою частиною марксизму, то вони наполягали, що діалектика є найзагальнішою наукою, а не метафізикою, і тому рішуче протиставляли діалектику метафізиці.

Енґельс та марксистки закидають метафізиці однобічність, що, в принципі, відповідає дійсності, якщо під метафізикою розуміти чисто спекулятивне філософування. Проте, і класичний емпіризм страждав від однобічності – неможливості адекватно оцінити роль абстрактного мислення у пізнанні. А як же в цьому плані ситуація з матеріалістичною діалектикою, тобто з марксистським “синтезом” матеріалістичної версії емпіризму та геґелівської спекулятивної філософії? На мою думку, цей “синтез” є еклектикою, що не усуває недоліків тих систем, що включаються до синтезу, а поєднує їх.

Філософія Геґеля виходила з ідеї про те, що справжня дійсність – це Абсолютний Дух, Розум. Відповідно, усі процеси дійсності – це аспекти логічного процесу, процесу мислення (саморозгортання Абсолютного Духу за законами діалектичної логіки). Отже, істинне знання досягається шляхом мисленого відтворення цього логіко-діалектичного процесу, а не емпіричним шляхом. Система Геґеля, за задумом автора, мала показати, як процес саморозгортання Абсолютного Духу, який починається буквально з нічого (зі змістовно порожнього буття, Абсолютного Ніщо) і здійснюється за законами діалектичної логіки, з необхідністю породжує усі багатоманітні форми буття. За своїм задумом філософія Геґеля є чисто спекулятивною, вона має виводити усі феномени буття з чистої діалектичної логіки, не звертаючись до даних досвіду, до фактів. Діалектика – це логічний, мисленний процес; тому її застосування до дійсності в цілому може мати сенс лише за умови визнання істинності засадничого постулату філософії Геґеля: єдина справжня реальність – це Розум, а усі процеси, що відбуваються в дійсності – це аспекти саморозгортання Розуму, що здійснюється за законами діалектичної логіки. Тому слушним є твердження Людвіга фон Мізеса: “безглуздо відривати діалектику від її ідеалістичної основи та пересаджувати в систему, що називається матеріалістичною та емпіричною ., в філософію, що не поділяє засадничого принципу Геґеля, тотожність логіки та онтології, і

не відкидає ідею, що з досвіду можна щось пізнати” [18, 80-81]. А саме це і мало місце в марксизмі.

Проте, незважаючи на еклектичність, поєднання матеріалізму з діалектикою в марксизмі виявилось практично ефективним. Маніпуляція діалектичними формулами давала змогу завуальовувати непривабливі аспекти матеріалізму, обходити складні питання, створювати вигляд солідної філософської обґрунтованості. Практичний успіх марксизму значною мірою пояснюється тим, яке сильне враження справляє на некритичний розум унікальна “пояснювальна спроможність” діалектичних формул, що досягається завдяки крайній багатозначності понять, з яких складаються ці формули, та повній довільності їх інтерпретації.

(3) Ще одним, сучасним і доволі популярним, значенням поняття метафізики завдячує позитивізму, і, зокрема, неопозитивізму ХХ ст. В позитивістській термінології (як і в марксистській) слово “метафізика” значною мірою виконувало роль негативного ярлика, яким позначалися ті теоретичні системи та судження, які, відповідно до прийнятих позитивістами критеріїв, “не мають сенсу”. Проте це значення більш змістовне ніж значення “неодіалектики”, оскільки пов’язане з достатньо конкретними критеріями, зв’язок яких з наявністю/відсутністю сенсу не такий однозначний, як видавалося позитивістам. Позитивісти вважали, що осмисленими є лише ті судження, які описують прості емпіричні факти, або більш складні судження, які можуть бути зведені до сукупності простих, “атомарних” констатацій простих емпіричних фактів.

З точки зору позитивістського критерію осмисленості позбавленими сенсу мають бути визнані усі нормативні висловлювання, зокрема методологічні правила наукового дослідження, речення, які використовують загальні категорії як то “причина”, “необхідність” тощо.

Найбільш парадоксальний висновок, що слідує з критерію осмисленості позитивізму, полягає в тому, що сам цей критерій має бути визнаний таким, що позбавлений смислу, - адже твердження про осмисленість не описує ніяких емпіричних фактів. Це визнав, зокрема, і один з головних теоретиків позитивізму, Людвіг Вітґенштайн, завершивши свій “Логіко-філософський трактат” (працю, яку деякі дослідники називають “Біблією неопозитивізму”) парадоксальним висновком: “Мої висловлювання можна пояснити так: ті, хто мене зрозуміли, піднявшись за їх допомоги – по них – над ними, зрештою усвідомлять, що вони не мають сенсу” [19, 72-73]. Карл Поппер звертає увагу на відношення цього висновку до іншого висловлювання Вітґенштайна, що міститься в передмові до “Трактату”: “...істинність викладених тут думок видається мені неспростовною й остаточною. Тому я вважаю, що, по суті, порушені проблеми остаточно розв’язано.” Резюме Поппера: “Все це свідчить

про те, що ми можемо неспростовно і остаточно викладати істинні думки за допомогою висловлювань, які визнані безглуздими, і ми можемо вирішувати проблеми “остаточно” за допомогою нісенітниць.” [20, 328]

(4) Карл Поппер в праці “Логіка наукового дослідження” (1934 р.) продемонстрував неспроможність програми неопозитивізму і принципу емпіричної верифікації. Натомість він запропонував гнучку теорію науки, яка синтезувала підходи раціоналізму та емпіризму через визнання гіпотетичного характеру усіх теорій та прийняття принципу емпіричної фальсифікації як методу перевірки адекватності теорій дійсності.

Поппер переосмислив також позитивістську ідею метафізичних тверджень як тверджень, позбавлених сенсу. Відмовившись від такої оцінки, він, разом з тим, запропонував *критерій демаркації* між емпіричною наукою та метафізикою, який є досить схожим на позитивістський критерій осмисленості. Поппер пропонує вважати емпіричними ті твердження та теорії, які за своєю логічною формою допускають фальсифікацію, і метафізичними ті, які не допускають такої фальсифікації. Іншими словами, якщо ми можемо вказати на емпіричні факти, які, *якби вони виявилися дійсними*, були б достатніми для визнання теорії хибною, то ця теорія є емпіричною. Якщо ж теорія є неспростовною, якщо вона логічно сумісна з будь-якими *можливими* емпіричними фактами, то вона є метафізичною. При цьому осмисленість та корисність метафізичних теорій не заперечується. Навпаки, Поппер зауважує, що в метафізиці “з історичної точки зору можна вгледіти джерело, що породило теорії емпіричних наук” [21, 238-239]. Чимало метафізичних ідей давнини були сприятливими для прогресу науки і навіть стали прототипами сучасних наукових теорій. До їх числа належать атомізм, давня корпускулярна теорія світла та багато інших. Разом з тим, наполягає Поппер, “ідеї такого роду здобувають статус наукових тільки після того, як вони виявляються представленими у формі, придатній до фальсифікації, тобто тільки після того, як стає можливим емпіричний вибір між кожною такою ідеєю і деякою конкуруючою з нею теорією” [21, 225-226].

Але наукове значення метафізики не є лише надбанням історії, воно не втрачає актуальності і сьогодні: “І наші припущення направляються ненауковою, метафізичною (хоч вона й може бути біологічно пояснена) вірою в існування законів та регулярностей, які ми можемо знайти, відкрити .” [21, 225-226] “Розглядаючи наукове пізнання з психологічної точки зору, я схильний думати, що наукове відкриття неможливе без віри в ідеї чисто спекулятивного, умоглядного типу, що найчастіше бувають дуже невизначеними, віри, зовсім невиправданої з погляду науки й у цьому відношенні “метафізичної”.” [21, 60]

Послідовник філософії Поппера, Ганс Альберт, наголошує, що замість того, щоб давати огульну оцінку усім метафізичним вченням, потрібно “розкривати суттєві відмінності між ними, щоб мати можливість використовувати їх спекулятивний та критичний потенціал для прогресу пізнання”. Зокрема, він звертає увагу на важливість розрізнення між конструктивною критичною метафізикою, яка дає змогу “зламати звичні способи мислення та сприйняття та накреслити для реальних відношень схему можливих альтернативних пояснень, що дозволяють критично висвітлити колишні переконання”, та догматичною метафізикою, яка “або розвивається лише для того, щоб утримувати колишній стан наукового мислення, або навіть ізолює себе цілком від наукового мислення, щоб повністю зберегти картину світу, в будь-який спосіб імунізовану (тобто захищену, невразливу, нечуттєву, “непробивну”) від можливих дослідницьких результатів”. З метафізичних спекуляцій “часто виникають, хоча б ескізно, всеохопні теорії для тлумачення реальності, які можуть за певних обставин становити інтерес для утворення наукових теорій. Вони не можуть бути застосовані безпосередньо, а отже, і відразу ж перевірені, але в них тим не менше містяться пояснювальні точки зору, а тим самим і наукові дослідницькі програми, що постачають змістовні та придатні для перевірки теорії. Та обставина, що метафізичні концепції не можуть бути відразу ж спростовані фактами, ще не є достатньою підставою не сприймати їх всерйоз.” [22, 73-74]

Метафізика, в тому смислі, в якому його вживають Поппер та Альберт, включає в себе основоположні мисленні конструкції, які неможливо емпірично верифікувати чи фальсифікувати (але можливо критикувати), і які, натомість, утворюють ту “призму”, крізь яку людина сприймає, інтерпретує, упорядковує факти. Такі конструкції (фундаментальні поняття, засновки тощо) лежать, зокрема, в основі усіх наукових теорій та філософських вчень.

Висновки

1. Успадкована від радянської філософії постановка питання про вибір між діалектикою та метафізикою як методами дослідження є некоректною. Теорія про метафізику як “неодіалектику”, однобічний метод, що не враховує розвитку та зв'язків, сама є дуже однобічною та вкрай упередженою.

2. Поняття діалектики та метафізики багатозначні. Діалектика в сократівсько-платонівському смислі методу раціональної дискусії справді є універсальним методом пізнання. Разом з тим, діалектика в смислі методології Геґеля, Маркса та їх послідовників не є методом, авторитетним для тих, хто не є прихильником вчень цих мислителів.

3. Метафізика як розмірковування над проблемою “першооснов буття”, якщо останні інтерпретувати як “надемпіричні” підстави, що уможливають людський досвід та знання, є важливою частиною філософії. Будь-яка теорія явно чи неявно спирається на певні

метафізичні засновки та поняття. Рефлексія над ними хоч і не завжди є обов'язковою, але, як правило, є бажаною в філософських теоріях.

Перспективи подальших досліджень

В контексті проблеми філософського та наукового значення метафізики потребують спеціального дослідження питання про критерії оцінки, можливості, методи та ефективність критики метафізичних теорій як таких, що не піддаються безпосередній емпіричній фальсифікації.

Джерела

1. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.20. – К.: Держполітвидав УРСР, 1965. – С. 3-318.
2. Філософія: Навч. посіб. - 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 2001. - 457 с.
3. Лісовий В. Предмет і метод метафізики: стаття перша. // Філософська думка. 2000. №4. – С.118-152.
4. Лісовий В. Предмет і метод метафізики: стаття друга. // Філософська думка. 2001. №2. – С.83-123.
5. Жадько В.А. Гуманістичний характер та методологічна спрямованість соціальної філософії. // Культурологічний вісник нижньої Наддніпряни. №9. – С.49-59.
6. Свинцов В. Существует ли диалектическая логика? // Общественные науки и современность. 1995. №2.
7. Ойзерман Т. Философия как история философии. – Санкт-Петербург: Алетейя. – 1999. - 448 с.
8. Поппер К. Назад к досократикам. // Поппер К. Предположения и опровержения. – М.: АСТ, Ермак, 2004. – 638 с. – С.234-260.
9. Ленін В.І. Філософські зошити. – К.: Політвидав України, 1979. – 721 с.
10. Булатов М.О., Загороднюк В.П., Малєєв К.С., Солонько Л.А. Діалектика без апології. – К.: Стилос, 1998. – 160 с.
11. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с. – С.15-139.
12. Поппер К. Что такое диалектика? // Вопросы философии. 1995. №1. – С.118-138.
13. Алексеев П.В., Панин А.В. Диалектический материализм. – М.: Высш.шк., 1987. - 335 с.
14. Воловик В.І. Вступ до філософії. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 160 с.
15. Acton H. The Illusion of the Epoch: Marxism-Leninism as a Philosophical Creed. – Ann Arbor: Edward Brothers, Inc., 1992.
16. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье. – СПб.: Пневма, 2001. - 604 с.
17. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. - 744с.

18. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
19. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч.1. – М.: Гнозис, 1994.
20. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. – К.: Основи, 1994. - 494 с.
21. Поппер К. Логика научного исследования. – М.: Республика, 2004. - 608 с.
22. Альберт Х. Трактат о критическом разуме. – М.: Едиториал УРСС, 2003. - 264 с.

Стаття надійшла 15.12.2005 р.